

Titelgegevens / Bibliographic Description

Titel	'Exempelen van krachtig bekeerde zielen, en de blyken van dien'. Drie collecties van door J. Koelman vertaalde spirituele biografieën, gevoegd achter W. Guthrie's 'Groot Interest' / L.F. Groenendijk.
Auteur(s)	Groenendijk, L.F.
In	<i>Documentatieblad Nadere Reformatie</i> , 4 (1980), no. 3, p. 65-92.
Copyright	2007 / L.F. Groenendijk SSNR Claves pietatis.
Producent	Claves pietatis / 2007.07.17; versie 1.0
Bron / Source	Onderzoeksarchief / Research Archive Nadere Reformatie
Annotatie(s)	Met een aanvulling in: <i>Documentatieblad Nadere Reformatie</i> , 4 (1980), nr 4, p. 121.
Website	Sleutel tot de Nadere Reformatie
Nummer	B99000877

De digitale tekst is vrij beschikbaar voor persoonlijk gebruik, voor onderzoek en onderwijs. Respecteer de rechten van de rechthebbenden. Commercieel gebruik is niet toegestaan.

Het 'Onderzoeksarchief Nadere Reformatie' bevat digitale documenten over het gereformeerd Piëtisme en de Nadere Reformatie in Nederland tot 1800. Het is doorzoekbaar met de 'Bibliografie van het gereformeerd Piëtisme in Nederland (BPN)' op de website 'Sleutel tot de Nadere Reformatie'.

The digital text is free for personal use, for research and education. Each user has to respect the rights of the copyright holders. Commercial use is prohibited.

The 'Research Archive Nadere Reformatie' contains digital documents about reformed Pietism and the Nadere Reformatie in the Netherlands until 1800. These can be retrieved by searching the 'Bibliography of the reformed Pietism in the Netherlands (BPN)' database at the 'Sleutel tot de Nadere Reformatie' website.

"EXEMPELEN VAN KRACHTIG BEKEERDE ZIELEN, EN DE BLYKEN VAN DIEN"

Drie collecties van door J. Koelman vertaalde spirituele biografieën, gevoegd achter W. Guthrie's "Groot Interest"

Inleiding

Onder de door Jacobus Koelman geleverde vertalingen van Engelstalige praktikale werken nemen die van "Scottish Covenanters" een belangrijke plaats in¹. Het eerste werk van een Schotse "divine", dat Koelman vertaalde, was een boekje, dat in kringen van Schotse en Engelse vromen zeer populair was; een klein boekje, waarvan de grote Dr. Owen bekende, dat het zijn vademecum was (hij had altijd "a little gilt copy" bij zich) en dat volgens hem meer "divinity" (godgeleerdheid) bevatte dan alle door hem volgeschreven folianten: "The Christians Great Interest" van **William Guthrie** (1620-1665)². Koelman's vertaling van dit "kostelik Juweel" — **Des Christens Groot Interest** — verscheen in 1668 en is vele malen herdrukt³. Dat dit boekje populair is geworden, zal te danken zijn aan het feit, dat de auteur een "geval der consciëntie" aan de orde stelde, dat beschouwd en beleefd werd (en wordt) als "het grootste datter oyt was" (Perkins)⁴ en zulks zo beknopt, helder en "krachtig" wist te behandelen als maar weinig "physicians of the soul" ("geestelijke geneesmeesters") gegeven was.

Die allerbelangrijkste gewetensvraag is: hoe kan ik weten of ik een kind van God ben? of — in de woorden van Guthrie — hoe kan ik weten "een waarachtig en bijzonder deel aan Christus" te hebben? Guthrie geeft de lezer in het eerste deel van zijn tractaat een handleiding met behulp waarvan deze kan uitvinden of hij **werkelijk** in de staat der genade verkeert, **echt** een zaligmakend deel aan Christus heeft. De mens die in de genadestaat verkeert, beschikt over geloof en bekering (in de betekenis van: algehele vernieuwing van de mens); beide zijn kenbaar aan bepaalde **tekenen**. Wie deze "tekenen" d.m.v. zelfonderzoek bij zich kan vaststellen, kan via syllogistische "redenkaveling" tot **zekerheid** over zijn genadestaat komen⁵. — Guthrie geeft het volgende voorbeeld: "Een Godzalige kan aldus redenkavelen, al wie Christus aannemen worden met recht kinderen Gods geacht, Joh. 1:12. Nu, ik heb Christus aangenomen op alle die wyzen die dat Woort daarvan te kennen geven; want, ik heb een welgevallen in die weg van zalig te worden door Christus; ik neem die konditien aan, ik ontfange de aanbieding van Christus in alle zyn Ampten: Als een Koning, om over my te heerschen; als een Priester, om voor my te offeren en te bidden; en als een Propheet, om my te leeren; ik legge myn herte voor hem, en t'hemwaarts uit, op hem rustende na myn vermogen; wat kan anders door dat woort

IV-66

aannemen verstaan worden? Daarom mag ik zeggen, en klaarlyk en vast besluiten, dat ik my met recht mag rekenen een kind Gods, volgens de voornoemde Schriftuurtext, die niet missen kan" (blz. 3/4)⁶. Volledigheidshalve wijs ik erop, dat Guthrie ook de zgn. mystieke verzegeling kent: een openbaring van Gods Geest aan de ziel, een "gevoelige tegenwoordigheid" (blz. 86 en 87). Deze valt niet alle gelovigen ten deel en niemand mag zijn genadestaat in twijfel trekken omdat hij deze mystieke ervaring mist.

Diegenen, die Guthrie's "toetssteen van ons deel aan Christus" gebruikt hebben en tot een negatief testresultaat zijn gekomen, biedt Guthrie in het tweede deel "het middel" om alsnog "een zaligmakend deel aan Christus te krygen". Hij raadt hen "alle gedachten van hulp en Zaligheid door onze eigene gerechtigheid te verlaten" en "Gods beraamde wyze, van de zondaren Zalig te maken door Christus Jesus" hartelijk aan te nemen en toe te stemmen (blz. 98), d.w.z. te **geloven** (door Guthrie ook omschreven als een "klevan des herten aan Christus, en het werpen van zig zelve op hem, om op zyne wyze zalig gemaakt te worden", blz. 140).

Bijzondere aandacht krijgen zij, "welker herten na Christus in het Euangelium zyn uitgegaan", maar aan twijfel ten prooi zijn gevallen. Zij krijgen het advies "met uitgedrukte woorden mondeling en met een levendige stem en formeelyk Christus Jesus aan (te) grypen", d.w.z. met God een **verbond** te maken⁷. Voor het maken van zo'n verbond geeft Guthrie een voorbeeld (blz. 151-154).

Koelman merkt in de voorrede — waarin hij zich i.h.b. richt tot "de Geestelyk bekommerde Vroome Zielen in de bloeyende Gemeente van Sluis in Vlaanderen" — op, dat hij verwacht, dat dit boekje "ongemeene vrugt aan de herten der vroomen zal doen". Twaalf jaar later (in 1680) kan hij schrijven, "dat de ondervinding geleert heeft, (gelyk ik die vaste verwachting betuigde te hebben in myn Voorreden) dat dit Schrift uitnemende nuttig is geweest, aan vroomen Leeraars zo wel als aan byzondere belyders. De Heere heeft het my tot een gezegent instrument gemaakt, om in 't midden van myn Gemeente tot Sluis in Vlaanderen, de kennis van 't werk des gemoeds, van de practyke des geloofs, en van 't maken van een verbond met God, op grond van zyn wille in 't Euangelium geopenbaart, zonderling voort te zetten". — Ik wijs er in dit verband op, dat de gemeente te Sluis in de jaren 1671 en 1672 "een tijd van heerlijke opwaking en frisch geestelyk leven" (A.F. Krull) kende⁸.

Guthrie's boekje is overigens niet alleen voor Koelman's pastoraat van belang geweest; blijkens de voorrede van 1668 is het ook voor hem persoonlijk nuttig geweest: "tot verligting en vaststelling".

Mogelyk reikt de betekenis ervan nog verder! C. Graafland heeft in zijn proefschrift de geloofsbeschouwing van Koelman, zoals deze die

uiteengezet heeft in "De natuur en gronden des geloofs", geanalyseerd. (Opm.: dit geschrift van Koelman is een afzonderlijke heruitgave van de uit 1687 daterende toeëigeningsbrief van de tweede druk van J. Symonds' "De Staat, en Geneezing van een Verlaten Ziel"⁹). Vergelijking van Koelman's verhandeling met Guthrie's tractaat levert m.i. frappante overeenkomsten op. De wijze waarop Koelman het geloof definieert is analoog met Guthrie's omschrijving¹⁰. Hetgeen Koelman opmerkt over de geloofsverzekering is eveneens analoog bij Guthrie te vinden¹¹. Beïnvloeding door Guthrie lijkt mij niet uitgesloten.

Zoals de meeste lezers van ons blad uiteraard bekend is, heeft Koelman zijn vertaling van Guthrie's tractaat voorzien van een aantal **aanhangsels**. Een in mijn bezit zijnde achtste druk uit 1723 bevat er drie (N.B.: de titelpagina vermeldt, dat er vier (!) aanhangsels bijgevoegd zijn). De eerste druk van 1668 bevatte één aanhangsel. In de voorrede van die uitgave (die ook opgenomen is in de achtste druk, waaruit ik in dit artikel citeer) schrijft Koelman: "Ik heb hier achter aan gevoegt ettelike voorbeelden van vroomen en sukkelende zielen, die in haar eenvoudigheid vrymoedelijk tot stigting verhalen, op wat wyze zy eerst getrokken, en door wat wegen zy eindelijk tot ruste en troost en verzekerdheid geraakt zyn". En in het woord vooraf bij dit aanhangsel merkt hij op, ervan overtuigd te zijn, dat vromen in die exempelen "ongemeen contentement zullen nemen": "dewyl zy in een anders hert en bevindingen haar eigen hert en bevindingen geopent zien, en alzo te meer versterkt worden, datze van den Geest des Heeren na de wyze van verscheide andere Vromen geleid zyn". Het lijkt aannemelijk, dat Koelman deze exempelen primair gegeven heeft voor de "bekommerden" in zijn gemeente te Sluis, die hij hiermee wilde helpen bij het krijgen van "vrede des gemoeds en verzekerdheid van haar zielen welstand". — Daar die assistentie ook beoogd werd met Guthrie's tractaat, sluiten de exempelen — die opgevat kunnen worden als illustraties bij Guthrie's vademecum — hier goed op aan!

In het woord vooraf deelt Koelman nog mee, dat, indien de uitgegeven "patroonen" de lezers bevallen, hij er nog meer zal geven. Ze zullen in de smaak zijn gevallen, want bij de heruitgave van "Des Christens Groot Interest" in 1672 zorgde Koelman voor een tweede aanhangsel: "De Blyken van Godzaligheid, Vertoont en opengeleid in het Exemplaer Leven en Sterven van eenige Vroomen". — Ik teken hierbij aan, dat volgens Krull en het BWPGN dit tweede aanhangsel in 1672 ook afzonderlijk is uitgegeven.

Een derde aanhangsel is bij het werk gevoegd in 1680: de "Exemplare Wandel en Dood van eenige voorname Vroomen". Deze laatste uitbreiding maakte het nodig het grootste gedeelte van de

IV-68

Des CHRISTENS
Groot Interest, 46
OFTE
Het Zalige Deel aan Christus,
Getoest / en aangelezen in de hert hert / en hoe
te bekeeren.
Met een Verloop van de wijze hoe... Gode
wydlyk een Verbond te make
Besteherden in 't Engels
Door WILLELM GUTHRY, Dienaar
des Evangeliums wel eer, in Schotland.
Hier zijn by gevoegt dry *Aanhangsels*
van Exempelen van krachtig-bekeerde Zielen,
en de Blijken van dien,
Alles vertaalt / en samengebragt
Door JACOBUS KOELMAN, Wettig
Dienaar der-Gemeente Christi, tot Sluis
in Vlaanderen.
Ten Dierden Deel /
Vermeedert met het *Darde Aanhangsel* der
Exempelen, en eenige Gezangen over
't Groot Interest, door D. Montanus.
Cor. 13. v. 5. *Ondersoekt u zelven, of g. in den geloof;*
29, beproeft u zelven, of g. kunt g. u zelven mit,
dat Jhesu Christus in u is.

(Decorative ornament)

L'AMSTERDAM,
By JOANNES BOECKHOLT, Boeckverkooper
in de Capere-steen by de Seurs / A. 1680.

Ten
DARDE AANHANGSEL
Van 't
GROOT INTEREST.
Behorende de
Exemplare Wandel en Doodt
Van eenige voornaame
VROOMEN.
By een gebacht / en vertaalt /
DOOR
JACOBUS KOELMAN,
Dienaar des Evangeliums.
PHILIPP. 3. v. 17.
Weest mede mijne Navolgers, Broeders, ende
mecht op de gene, die alsoo wanaden, ge-
lijcky ons tot een voorbeeld heb.

L'AMSTERDAM,
By JOHANNES BOECKHOLT, Boeckverkooper
in de Capere-steen by de Seurs / 1680.

“Liederen” over het “Groot Interest” van Koelman’s collega uit Sluis David Montanus weg te laten: “op dat het werk niet te zwaar, en de kosten niet te groot zouden zyn”¹². — Desalniettemin is het een flinke “pil” geworden: mijn ex. (form. 8°) telt zo’n 742 blz.!(Opm.: blijkens een notitie op een van de schutbladen moest er in 1775 één gulden voor betaald worden).

In het proefschrift van Krull over Koelman wordt geen aandacht geschonken aan de aard, inhoud, functie en origine van de door Koelman in de aanhangsels bijeengebrachte exempelen¹³. In dit artikel geef ik de **herkomst** van de meeste exempelen aan en merk ik tevens een en ander op m.b.t. de andere aspecten.

Alvorens daartoe over te gaan, attendeer ik op de bijlage, die zich bevindt tussen de vragen & antwoorden waarin het tractaat van Guthrie wordt samengevat en het eerste aanhangsel: het “Formulier Van een Scheidbrief, Die een bekeerde Ziel geeft aan de Zonden/ Welke zy te vooren gedaan heeft; Weleer ingestelt van Mr. Willem Teelingh” (blz. 167-170). Het verbaasde mij niet een dergelijk “formulier” aan te treffen achter een werk, waarin uitvoerig gehandeld wordt over het “expres Verbondmaken met God” en zelfs een voorbeeld van zo’n te maken verbond gegeven wordt. Wel vroeg ik mij af, uit welk werk van Teellinck die “Scheidbrief” was overgenomen. Volgens mij zou dat wel eens **De worsteling eenes**

bekeerden Sondaers kunnen zijn. En inderdaad trof ik hem in dit werk (uitg. Vlissingen 1650²) aan: op blz. 126 en 127. — Ter toelichting op die "Scheidbrief" het volgende: Teellinck wijst erop, dat telkens wanneer wij (d.w.z. de "bekeerde sondaers"!) de doop zien bedienen of het avondmaal gebruiken, wij "neerstigh (moeten) wesen om ons konsent aen de sonde ghedragen, in te trecken, ende een contrarie resolutie daer teghen op te zetten".... "t'welck sal moghen staen in plaetse van den Scheydt-brief, welck de mannen onder de Wet gaven aen hare Vrouwen die sy verlaten wilden..".

Het eerste aanhangsel

bevat 32 "Exempelen, van eenige Vroomen, Hoe zy eerst getrokken en Bekeert zyn door Gods Geest, en van God eindelyk gebragt zyn, na veel stryds en worstelinge, tot vrede des gemoeds en verzeckerheid van haar zielen welstand: Zo als zy dat zelfs na haar kennis en bevinding Schriftelik hebben overgelevert". In het woord vooraf merkt Koelman op, dat we hier te maken hebben met exempelen van "ongestudeerde" Engelse vromen, die overeengekomen waren in hun bijeenkomsten en samensprekingen "haar trekking, en stryd, en andere geestelyke bevindingen malkanderen mede te delen". — We zullen aanstonds zien, dat de functie van deze verslagen nog wat nauwkeuriger bepaald kan worden.

In een ander artikel heb ik de bron, waaruit Koelman deze getuigenissen geput heeft, al aangegeven en heb ik ook over de aard en functie van dit spiritueel autobiografisch materiaal een en ander meegedeeld¹⁴. Koelman heeft gebruik gemaakt van de door de Londense predikant **Henry Walker** in diens **Spiritual Experiences of Sundry Believers** (1652; in 1653 verscheen een tweede, uitgebreide druk) verzamelde testimonia van "gewone" vromen. Hun verhalen moeten we volgens onderzoekers als O.C. Watkins en M.R. Watts in verband brengen met het onder **independenten** (of congregationalisten) ingevoerde gebruik om diegenen, die lid wensten te worden van de "gathered churches" (d.w.z. congregaties waarvan het lidmaatschap beperkt was tot de "visible saints", de "zichtbare heiligen") een publiek getuigenis te doen afleggen of een geschreven verslag te laten overleggen omtrent het werk der genade aan hun ziel¹⁵.

Koelman schrijft in het voorwoord bij zijn selectie uit Walker's bundel: "Beeld u in, en steld u voor, dat gy dit lezende in het midden van haar zyt; En dat zy u een voor een schriftelyk in handen geven, 't geen zy weten, en voor God derven zeggen, van haar eerste aanraking, werking, en bekeering, van haar menigerlei tentatie en verdrukkingen, van Gods wonderlyke en verborgene leidingen en bestieringen, van haar ondervindingen van Gods goedheid en genade, en troost zyner beloften, en eindelyk van blyken en bewyzen, die zy konden bybrengen van haar Geestelyken welstand". De door

IV-70

Koelman genoemde thema's komt men in alle verhalen tegen. Ze zijn volgens één en hetzelfde — ongetwijfeld afgesproken — schema opgebouwd. Dit betekent overigens niet, dat er geen verschillen tussen de verslagen zouden zijn. Er zijn grote verschillen in omvang en — in samenhang daarmee — informatie over de details van de religieuze ontwikkeling. In de meer uitvoerige verslagen wordt die ontwikkeling gerelateerd aan bepaalde "uitwendige" ervaringen. Het sterkst gebeurt dit in het laatste (32ste) exemplaar van M.K. (N.B.: van Walker's vromen worden slechts de initialen vermeld!), dat dan ook het meest indrukwekkende van de hele collectie is¹⁶.

Alle vromen maken melding van een ontdekking aan hun zondestaat. De ervaringen die daartoe de aanleiding vormden, worden echter niet altijd vermeld en als ze meegedeeld worden, blijkt bijv. dat er sexespecifieke en zelfs sexe-gebonden aanleidingen waren: enkele vrouwen — N.B.: er zijn opmerkelijk veel getuigenissen van vrouwen opgenomen! — zijn tot kennis en overtuiging van hun zondestaat gekomen door een zwangerschap, het kraambed of de dood van een kind¹⁷.

Wanhoop aan redding wordt steeds weer vermeld; sommige personen werden zelfs zo desperaat, dat zij gevaar liepen suicide te plegen (E.R. — het 31ste exemplaar — vertelt een daadwerkelijke poging tot zelfdoding ondernomen te hebben: hij slikte enige veren uit een peluw door).

Overeenkomsten kan men vaststellen in de bijbelteksten, die als beloften genoemd worden (volgens Watkins wordt Matth. 11:28 het meest frequent geciteerd) en waarvan de toepassing gewoonlijk geschiedde d.m.v. "redenkaveling". Opmerkelijk is de grote overeenkomst in de aan het eind van de verslagen opgesomde blijken van geloof en bekering. Men zal die evidenties genoemd hebben, die de gemeente relevant vond en bij haar aspirant-leden verwachtte. Zo zal zij o.a. verwacht hebben, dat men zich van harte aangetrokken wist tot de vromen en hun bijeenkomsten. Vrijwel alle aspiranten geven blijk van een dergelijke genegenheid.

Het tweede aanhangsel

biedt "een Dozyn van Exempelen van byzondere Vroome, welker leven en sterven als een voorbeeld van Godzaligheid verstrekken, en dat voor Christenen van allerlei soort (...); zy alle kunnen hier vinden 't geen tot haar navolging en bestiering zonderling dienen kan, om een vaste Vrede met God, en een gewenste troost in haar consciëntie, in leven en sterven, te erlangen en te genieten". — De verwerving daarvan is volgens Koelman juist nu dringend noodzakelijk, daar we een tijd beleven van "ysselyken Oorlog en verschrikkende beroerte". N.B.: we schrijven 1672, het "rampjaar"¹³!

We vinden in dit aanhangsel twaalf protestantse hagiografieën (hei-

ligenlevens), nl. van Koning Eduard de Zesde, Galeacius Caracciolus, Johannes Bruen, Ignatius Jurdain, Mr. Johannes Dod, Dr. Robbert Harris, Koninginne Johanna Gray, Catharina Bretterg, Anna Skelton, Elizabeth Wilkinson, Margarita Corbet en Elizabeth Moore (N.B.: spelling van de namen hier zoals door Koelman gegeven). Tenslotte volgt nog een "toemaat": "Een exempel van Gods trekking eens Zondaers" (blz. 244-264).

Van de meeste levensbeschrijvingen heb ik de bron kunnen achterhalen. Ik zal die vermelden en op een aantal biografieën wat nader ingaan.

De biografieën van John Bruen, Ignatius Jurdain, John Dod, Robert Harris, Katherine Brettergh, Elizabeth Wilkinson en Margaret Corbet bleek Koelman ontleend te hebben aan verzamelingen van biografieën van de Engelse predikant **Samuel Clarke** (1599-1683)¹⁹. Deze heeft vanaf 1650 een aantal werken met "lives" van Engelse "saints" uitgegeven. Clarke's levensbeschrijvingen betreffen voor

A *The Westlake 1784*
General Martyrologic,
CONTAINING
A COLLECTION
Of all the greatest
PERSECUTIONS
which have befallen the
CHURCH OF CHRIST
From the Creation to our present Times.

Whereunto are added, The
LIVES
OF SUNDRY
Modern Divines,
Famous in their Generations for Learning and Piety,
and most of them great Sufferers in the
Cause of CHRIST.

By *Sam. Clarke*, Pastor of *Bennet Finck* London.

PSAL. 94. 11
For they take not the anguish, nor are concerned for the damage.
Nihil enim nocet in membris, cum animus est in nobis, &c.

LONDON,
Printed by *A.M.* for *Thomas Underhill* and *John Roberts* in *St Pauls Church-yard*, near the little North-door. MDCLL.

All that thou seest and readest is Divine
Learn not this gift as water to end to waste
Will may not then depart to draw his milk
Necesse hinc the cause of the Jewish faith

het merendeel personen van **puriteinse** signatuur. — Men vindt ze grotendeels opgesomd in de bibliografie van W. Haller, **The Rise of**

Puritanism (p. 423-426)²⁰. Onder de puriteinen van wie Clarke een levensbeschrijving heeft gegeven, treft men ettelijke figuren aan, die ook in ons land door hun vertaalde praktikale werken bekend zijn geworden (vgl. de **B.v.O.S.**). Zij vertegenwoordigen het piëtistisch element binnen de puriteinse beweging voor "further reformation" (nadere reformatie) van Engeland's kerk der Reformatie. F.E. Stoeffler heeft ze besproken in **The Rise of evangelical Pietism** (1965): de **piëtistische puriteinen**²¹.

Aan de puriteinse beweging zijn ook andere aspecten te onderscheiden: (1) het zuiveren van de ingestelde ritus van "paapse overblijfselen": daarop legden de vroege puriteinen in de jaren '60 van de 16e eeuw alle nadruk; (2) het voorzien van de Kerk van een zuiverder organisatiestructuur: daarvoor ijverden sedert de jaren '70 van de 16e eeuw de presbyterianen (o.a. Thomas Cartwright); (3) het vergaderen van de zuivere gelovigen binnen "covenanted groups" buiten de nationale kerk: daartoe zagen zich aan het eind van de regeringsperiode van koningin Elizabeth de separatisten (Robert Browne en zijn volgelingen) genoopt. De piëtistische puriteinen waren geen militante actievoerders tegen de structuur van het "Establishment" (de Staatskerk), maar velen waren niet gelukkig met de bestaande organisatie van de kerk; ze waren evenmin tevreden over de officiële ritus en velen manifesteerden zich dan ook als nonconformisten (d.w.z.: zij weigerden zich te houden aan bepaalde voorschriften van het "Prayer Book" van 1559)²². Hun belangstelling ging echter primair uit naar het leven en beleven van hun parochianen: zij beijverden zich hen door prediking, pastoraat en stichtelijke geschriften te brengen tot de "practice of piety" (praktijk of (be)oefening der godzaligheid)²³.

Na het echec van de presbyteriaanse strijd voor een nadere reformatie van de Staatskerk, toen de radicalen verwijderd waren of zichzelf hadden verwijderd, ging het piëtistisch element binnen het puritanisme sterker op de voorgrond treden²⁴. En toen de fel anti-puriteinse aartsbisschop Bancroft in 1605 onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan de kerkelijke wetten eiste, volhardden slechts weinig puriteinen in hun nonconformisme, maar met des te meer ijver wierpen zij zich op de nadere reformatie van de individuen en huisgezinnen binnen hun parochies²⁵. — Langs die weg, geloofden zij, zouden Kerk en Gemeenbest uiteindelijk tot de zuivere dienst aan God gebracht worden.

Het puritanisme binnen de kerk van Engeland werd aan het eind van de 16e en gedurende de eerste decennia van de 17e eeuw overwegend gerepresenteerd door piëtistische puriteinen. Zij gaven veelal weinig blijk van sympathie voor hun anglicaanse superieuren, zij wisten zich daarentegen intens verbonden met hun geestverwante collegae: ze vormden volgens W. Haller een "spiritual brother-

hood" (geestelijke broederschap)²⁶. Verscheidene van hen waren niet alleen met elkaar verbonden door geestelijke banden, maar bovendien door familiebanden²⁷. Befaamd was binnen de geestelijke broederschap het trio Laurence Chaderton — Arthur Hildersam — John Dod²⁸. Van alledrie heeft Clarke een levensbeschrijving gegeven. Nu heeft Clarke zich niet beperkt tot fameuze "divines", want hij heeft ook de levens van godzalige leken — waaronder ettelijke vrouwen — verhaald. Zodoende heeft hij ons ook enig zicht gegeven op de betekenis die het puritanisme (i.c. piëtistische puritanisme) had voor het leven en beleven van de gemeenteleden, zij het met name representanten van de hogere klassen (een punt van verschil met Walker's collectie!), alsmede op de betekenis die zij hadden voor het puritanisme. In veel studies van (kerk-)historici uit later tijd krijgt men daarover vrijwel niets te weten, omdat men zich beperkt tot het weergeven van handelingen en vooral ideeën van gerenommeerde godgeleerden (een vrij recent voorbeeld van een dergelijke eenzijdige aandacht vormt Stoeffler's behandeling van het piëtistisch puritanisme)²⁹.

Clarke heeft voor zijn levensbeschrijvingen gebruik gemaakt van reeds eerder uitgegeven verhalen van het leven en sterven van godzalige mannen en vrouwen, die vaak gekoppeld waren aan een lijk-predikatie³⁰. Ook heeft hij informatie benut, die goede bekenden van gestorven vromen hem toespeelden.

"Het heilige leven, en de zalige dood van Johannes Bruen, gestorven in 't jaar 1625, oudt 65 jaaren" heeft Koelman vertaald uit het tweede deel van **The Marrow of Ecclesiastical Historie** (1650; 1654²; 1675³) van Clarke. Uit dit werk heeft hij ook "Het Heilig beproefde leven, en de zalige dood van Catharina Bretterg, gestorven in 't jaar 1601, oud 22 jaren" overgenomen. Clarke heeft deze biografieën samengesteld met behulp van reeds bestaande, uitvoeriger levensbeschrijvingen. Het leven en sterven van John Bruen was beschreven door William Hinde in "A Faithfull Remonstrance of the Holy Life and Happy Death of John Bruen of Bruen Stapleford in the County of Chester, Esquire" (1641). William Harrison had in 1612 "A Brief Discourse of the Christian Life and Death of Mistris Katherin Brettergh" gegeven.

De biografie van de bekende John Dod (1549?-1645) heeft Koelman overgenomen uit "The Lives of sundry Modern English Divines", hetwelk gevoegd is achter Clarke's **A Generall Martyrologie** (1651; 1677³).

De levensbeschrijvingen van Ignatius Jurdaine, Robert Harris, Elizabeth Wilkinson en Margaret Corbet zijn afkomstig uit **A Collection of the Lives of Ten Eminent Divines** (1662; dit werk, dat meer bevat dan de titel suggereert, is in 1677 opgenomen in de derde, uitgebreide

IV-74

druk van "A Generall Martyrologie"). Ook voor deze levensbeschrijvingen heeft Clarke weer geprofiteerd van de arbeid van anderen. De levensbeschrijving van Dr. Robert Harris is een uittreksel van William Durham's "The Life and Death of that judicious divine, and accomplish'd preacher, Robert Harris, D.D." (1660). Ferdinando Nicolls had het leven en sterven van Mr. Ignatius Jurdaine beschreven (1640; 1655²). Edm. Staunton had aan zijn predikatie t.g.v. het overlijden van Mrs. Elizabeth Wilkinson een "narrative of her godly life and death" (1654) toegevoegd. En Clarke's vriend Dr. Henry Wilkinson (een presbyteriaan) had hem schriftelijk de bijzonderheden over het leven en sterven van Margaret Corbet meegedeeld.

Van zeven van de twaalf levensbeschrijvingen uit het tweede aangesel heb ik nu de herkomst vermeld. Van de resterende vijf heb ik er van drie — te weten van koning Edward VI, Jane Gray en Galeazzo Caraccioli (een Italiaanse protestant) — de bronnen, die Koelman ten dienste gestaan hebben, nog niet kunnen achterhalen; voor wat betreft de origine van de exempelen van Anne Skelton en Elizabeth Moore heb ik enige aanwijzingen. Ik zal die doorgeven aan het eind van de nu volgende behandeling van een vijftal biografieën uit Koelman's tweede aangesel. Ik attendeer er nog op, dat Koelman in de door hem vertaalde levensbeschrijvingen soms bepaalde details heeft weggelaten, maar ook enkele aanvullingen heeft gegeven.

Uit de biografie van de vrome edelman **John Bruen** laat zich voortreffelijk aflezen wat het puritanisme daadwerkelijk betekende in het dagelijks leven van leken en wat zij (m.n. vertegenwoordigers van de hogere klassen!) voor het puritanisme konden betekenen.

Terecht put R.C. Richardson er in zijn regionale studie over de diocesis Chester **Puritanism in north-west England** (1972) dan ook veelvuldig uit (Opm.: hij gebruikte de uitvoeriger versie van Hinde). De puriteinse predikers zagen het godzalig huisgezin als een belangrijk instrument ter realisering van de door hen voorgestane nadere reformatie³¹. Zij typeerden het in hun geschriften steeds weer als "the seminary both of Church and State"³². In het huisgezin — een "little church" en "little commonwealth" — moesten de huisgodsdienst en een godzalige discipline gepraktiseerd worden³³. Voor de "spiritualization of the household" (C. Hill) waren primair de huisregeerders verantwoordelijk. John Bruen biedt ons een exemplaar van de respons van de leken op dit appel van de predikers (zij het een moeilijk te evenaren exemplaar!).

Toen William Perkins (1558-1602) hoorde van de wijze waarop Bruen zijn huis regeerde, de oefeningen die hij met de gezinsleden waarnam en de vroomheid van zijn dienstdiener, riep hij uit: "Gewis dit is niet anders dan een Huis Gods, en wegens de praktyke en kracht van Godsdienstigheid, het recht Topzeil van Engeland"³⁴. Bij de

godsdienstige oefeningen die Bruen in zijn huis hield, waren vaak ook logés aanwezig en de huisgodsdienst kreeg dan het karakter van een conventikel. Bruen's huishouden was volgens Richardson "a puritan seminary" (een puriteinse broedplaats) van waaruit grote invloed is uitgeoefend op de ontwikkeling van het puritanisme in Chester³⁵. Dat het puritanisme hier opgang heeft gemaakt, is niet in het minst ook te danken geweest aan de rol die Bruen als **patron** speelde. In Engeland kende men het systeem van "lay patronage"³⁶: de "patron" was een leek (vaak uit de hogere of lagere adel), die het recht had om iemand voor een "living" (predikantsplaats) voor te dragen (anders gezegd: hij bezat de "advowson"). Dit systeem bood de mogelijkheid om predikanten aan te trekken, die opvattingen huldigden die de "patron" welgevallig waren. Van Bruen wordt aangetekend, dat hij zijn parochie voorzag van "een waardig Leeraar". Vrome leken lieten ook op eigen kosten zgn. "lecturers" optreden³⁷. Over Bruen lezen we: "Zyn hert was zo uitgebreid voor God en het goede van zyn Volk, dat hy met blyschap zyns herten vroomme en bequame Leeraars bracht byna elken dag des Heeren in de publyke Vergadering, en dat op zyn eigen kosten en moeite, die hy als des Heeren arbeiders in zyn Oogst onderhoud gaf...". — Uit studies als van R.C. Richardson, C. Cross en R.O'Day blijkt zonneklaar, dat, hoe belangrijk de rol van de predikanten voor de doorwerking van het puritanisme mag zijn geweest, zij die rol niet hebben kunnen spelen zonder de steun van goed gesitueerde en invloedrijke "patrons"³⁸. De puriteinse predikanten hebben dit overigens zelf ook wel geweten, gezien de dedicaties van hun werken.

Ik vraag nu aandacht voor "the chief holy man of the spiritual brotherhood" (Haller): **John Dod**.

Dod ging op ongeveer veertienjarige leeftijd naar Cambridge, waar hij ettelijke jaren is gebleven, eerst als student, later als "fellow" van Jesus College. In Cambridge — dé "kweekschool" van piëtistische puriteinen! — vond zijn **bekering** plaats. H.C. Porter merkt m.b.t. de bekering van Cambridge-puriteinen op: "There was usually a moment of shock from which the conversion was dramatically dated"³⁹. Voor William Perkins was die shockerende ervaring, dat men hem "dronken Perkins" nariet; voor John Dod de (ongegronde) beschuldiging (door de thesaurier van de universiteit) van fraude. Dod raakte totaal ontsteld van de gedachte, dat men hem als een bedrieger beschouwde. De biografie vermeldt, dat de Here hem vervolgens bepaalde bij Rom. 7:14 en Dod "liet na te denken, hoe hy verongelykt was, en ging ernstelik opmerken hoe hy God vertoort had"⁴⁰. Hij verootmoedigde zich en zocht vrede in Christus. Een tijd lang kon hij geen troost vinden, maar eindelijk kreeg hij verzegeld dat zijn zonden vergeven waren.

IV-76

In 1585 vroeg Sir Anthony Cope⁴¹ aan Laurence Chaderton of deze iemand wist voor de vacante "living" van Hanwell in Oxfordshire. Chaderton noemde Dod, die zich bereid verklaarde om de gemeente te Hanwell als pastor te dienen. Hij bleef hier tot 1604; in dat jaar werd hij namelijk wegens zijn **nonconformisme** afgezet.

Uit zijn Hanwell-periode teken ik aan, dat hij en zijn vrouw (een stiefdochter van de piëtistische puritein Richard Greenham⁴²) hier twaalf kinderen kregen. Vermeldenswaard is ook, dat Dod met enkele collegae in het naburige Banbury regelmatig "lectures" verzorgde. Toen Dod was afgezet, maakte hij zich vooral verdienstelijk als veler "geestelyke Medicynmeester", trooster van "ontroerde Conscientien". Na de dood van koning James (1625) kreeg hij door toedoen van Sir Richard Knightley toestemming om weer te prediken en werd hij bevestigd te Fawsley.

G.S. Wakefield schrijft: "...John Dod was the kind of pastor men wanted near them at the last"⁴³. Toen Dod's vriend Dr. John Preston (1587-1628)⁴⁴ "de teering" had gekregen, nam hij zijn intrek bij Richard Knightley te Preston, op een mijl afstand van Fawsley, om Dod regelmatig aan zijn ziek- en sterfbed te kunnen hebben. Ook Mr. Throgmorton, die aan dezelfde dodelijke ziekte leed en bovendien "gedrukt met zwaarmoedigheid" was, wenste Dod als stervensbegeleider⁴⁵. Als staaltje van Dod's vermogen om troostelozen te helpen, wordt verhaald hetgeen hij antwoordde op de vraag van de stervende Throgmorton: "wat zulje zeggen van hem die uit de wereld is gaande, en kan geen troost vinden?" — Dod reageerde met: "wat zulje zeggen van onze Zaligmaker Christus, die als hy uit de wereld was scheidende, geen troost vond, maar uitriep, myn God, myn God, waarom hebje my verlaten?"⁴⁶.

Dod was volgens Daniel Neal "a plain, practical, fervent preacher"⁴⁷; zijn prediking was "zo eenvoudig (Engels: plain) dat slegt (= eenvoudig) volk, die nooit wisten wat de Godsdienstigheid meinde, als zy hem hadden gaan hooren, niet konden nalaten te spreken van zyn Predikatie: het dede die slegte lieden magtig aan, als zy de verborgenheden Gods (door zyn uitnemende bequaamheid in dezen) hoorden gebracht tot haar eigen taal en wyze van spreken".

Vele jonge predikanten wensten zijn type prediking te volgen, niet alleen qua stijl, maar ook qua methode: Dod schreef zijn preken nooit van tevoren uit, maar gebruikte op de kansel een papier, waarop hij slechts de ontleding van de tekst en de "doctrines", "reasons" en "uses" puntsgewijs had opgeschreven, die hij tijdens de preek successievelijk uitwerkte⁴⁸.

Elke preek culmineerde in het aangeven van de "uses" ("gebruiken", "nuttigheden"), d.w.z. in de toepassing van de leer op hart en leven van de hoorders. Die toepassing was in de preken van Dod soms zo

toegesneden op de bijzondere situatie van de hoorders, dat men vermoedde, dat hij spionnen in dienst had.

Dod was reeds tijdens zijn leven een exempel voor de vromen. Clarke vermeldt, dat Jer. Burroughs (1599-1646)⁴⁹ hem — zo'n vijf of zes jaar voor Dod's dood — in een preek naast Mozes stelde als voorbeeld van zachtmoedigheid. Dat hij na zijn dood nog langdurig en overvloedig kon spreken, is vooral te danken geweest aan Clarke, die vele apofthegmata, kernachtige spreuken, van Dod heeft weergegeven. — Een voorbeeld uit vele: "Om degene die rechte Christenen waren af te raden, van schelden met schelden te vergelden, zo plagt hy te zeggen: Indien een hond bast tegen een schaap, het schaap zal niet weder bassen tegen een hond".

"Old Mr Dods sayings" kon men nog meer dan honderd jaar na diens dood als wandteksten in de huizen der vromen aantreffen⁵⁰.

Dr. Robert Harris (1579-1658) volgde in 1605 te Hanwell John Dod op. Harris was een piëtistische puritein, die bereid was zich te conformeren. De gemeente te Hanwell was aanvankelijk niet ingenomen met haar nieuwe predikant; in de biografie lees ik: "...hoewel hy daar preekte, zo wilde dog de Gemeente niemand voor haar Leeraar erkennen, dan die uitgeworpen was, en ook was hy niet in alles van haar voorige Leeraars gevoelen ontrent de Ceremonien". Dod heeft te Hanwell sympathie gekweekt voor zijn opvolger! Harris kon zich gelukkig prijzen met enkele geestverwante broeders in de directe omgeving: Robert Cleaver, Mr. Lancaster, Henry Scudder en William Whately (1583-1639)⁵¹. Met de twee laatstgenoemden was hij ook vermaagschapt: Harris was gehuwd met de zuster van Whately en Scudder met de zuster van Harris' vrouw. — Een voorbeeld van de hiervoor genoemde interconnecties binnen de "spiritual brotherhood"!

De meeste achting droeg Harris John Dod toe. Gedurende enige jaren had hij het geluk "met en naby deze Man Gods te leven, en dat in zulken vereeniging, dat'er geen grooter kan zyn".

Harris' biograaf vermeldt, dat ten huize van Harris veel studenten uit Oxford kwamen, zodat zijn huis "een kleine Akademie" was. Regelmatige bezoekers waren ook de theoloog William Pemble en de "praktizijn" Richard Capel (1586-1656)⁵²; de laatste — schrijver van het bekende tractaat "Of Temptations" (over verzoeking) — zocht bij Harris raad vanwege "zyn zware stryden en verzoeking". Jonge predikanten adviseerde hij omtrent studie en prediking; interessant is het advies dat hij gaf voor de keuze van theologische boeken, hetwelk in de biografie is opgenomen (blz. 144-146). Overigens waren volgens Harris de drie belangrijkste studieboeken van een predikant: "den Bybel, Hem zelve, en de Gemeente".

Harris was een zegenrijk prediker, net als zijn vriend Whately in het

naburige Banbury⁵³. — “Een heerlyke zielenmarkt wierd’er toen te Hanwell en Bambury gehouden door die twee Broeders; de Godzaligheid bloeide toen, en de Belyders gedyden gelyk mestkalveren”. De “Geestelyker soort van hoorders” genoten vooral van Harris’ preken over het Hooglied. Dikwijls verzocht men hem om ze uit te geven, hetgeen hij weigerde, “dewyl een groot deel daarvan verlooren was, en gestorven met Dr. Preston, den welken hy die geleend had, en wien hy gewoon was te noemen een onnoodige opstapeler van andere lieden haar geschrevene Predikationen”.

Er zou nog veel uit en over Harris’ biografie aangetekend kunnen worden. Ik stip echter slechts enkele bijzonderheden aan. Uitvoerig wordt ingegaan op het ziek- en sterfbed van Harris; Wilhelmus van Eenhoorn heeft daarvan gebruik gemaakt voor zijn “Laatste uren van R. Harris” in het vierde deel van zijn bekende “Euthanasia ofte Wel-Sterven”. In extenso wordt in de biografie “Het advys en den raad van Dr. Harris aan zyn huisgezin” (dat deze gevoegd had bij zijn in 1636 gemaakte testament) weergegeven; is ook bij Van Eenhoorn te vinden! Een tweetal citaten uit dit vaderlijk advies: “.....spreekt niet veel, en maakt geen gerugt, om een naam te hebben van driftige menschen, maar doet de zaak” en “Houd u hoofden zuiver, uw voeten warm, en uw herten vrolyk”. Ik teken aan, dat, wanneer Koelman in zijn pedagogische tractaat “De Pligten der Ouders” de ouders adviseert hun kinderen goede raadgevingen “in geschrift” na te laten, hij uitdrukkelijk het advies van Harris ten voorbeeld stelt⁵⁴. Tenslotte wijs ik erop, dat van Harris een groot aantal uitspraken zijn opgenomen. Typerend voor Harris lijkt mij hetgeen hij opmerkte n.a.v. de strijd tussen presbyterianen en independenten⁵⁵: “Lieden van nedrige en opregte herten, hoewel verschillende in opinie, kunnen en zullen samen wandelen, samen bidden, en malkander lief hebben”⁵⁶. Niet minder typerend zijn de volgende fraaie apofthegmata: “Te leven alleen door geloof, en op een naakte belofte, zonder een pand, is een groot werk” en “Alles te geven aan de vrye genade, en aan Christus alleen, is een machtig werk”.

Elizabeth Wilkinson (overleden in 1654) is een van de zes in vroomheid uitmuntende vrouwen, die Koelman in het tweede ahangsel heeft bijeengezet. Haar levensbeschrijving geeft ons volgens Haller “a clear and complete picture of the typical Puritan saint’s experience”⁵⁷. Zij raakte op ongeveer twaalfjarige leeftijd door lezing van “de Oeffening der Godzaligheid” (van L. Bayly?) bezorgd over haar zielsbehoudenis. Kort daarop kreeg zij te kampen met “gedachten van Atheistery”, waarvan Calvijn’s “Institutie” (“byzonder dat deel, dat van de Schepping handelt”) haar verlostte. Nieuwe kommer werd echter ras haar deel: zij vreesde de zonde tegen de Heilige Geest begaan te hebben. Dat zij die zonde niet had

gedaan, leerde haar Henry Scudder's "Christians Daily Walk". Wat bleef was echter de vrees, dat zij "niet was van die byzondere, voor welke Christus gestorven was". Na jaren geslingerd te zijn tussen hoop en vrees, besloot zij aan enige "geestelyke Vrienden" haar "staat" bekend te maken en door de gesprekken met hen werd hoop gesterkt en vrees geweerd. Ten leste beliefte het God na vele jaren van strijd "aan myn Ziel te ontdekken, dat'er in myn hert, wil en genegentheden een verandering was gewrogt". — Het voorgaande is ontleend aan haar eigen verhaal over "Gods genadige handeling met haar", dat ze Dr. Harris zond, met het verzoek om tot het avondmaal toegelaten te worden. Ik wijs er nog op, dat, gezien de aanwezigheid van dit persoonlijke verslag van haar bekeringsweg, de levensbeschrijving van Elizabeth Wilkinson tevens ingedeeld kan worden bij de spirituele autobiografie.

Elizabeth Wilkinson vermag ons voorts te bepalen bij de rol die **vrouwen** binnen het puritanisme speelden. Religie was voor de puriteinen, zoals we reeds gezien hebben, altijd ook "family religion"; de huisvrouw kreeg in dezen een taak naast de man toegewezen⁵⁸. Isaac Ambrose⁵⁹ noemde als een van haar plichten: "Dat sy haren Man behulpsaem zy in den rijcken en konincklijcken handel der genade te bevorderen, in op te rechten en te bevestigen het heerlijcke Koninckrijcke Christi in haar huys, en voornaemlijck in hare eygen herten. Dit is dat eene dinck dat noodigh is, sonder welcke haer huysgesin slechts voor den Satan en de Helle opgequeeckt wordt"⁶⁰. Welnu, Elizabeth Wilkinson was een van die puriteinse vrouwen, die deze plicht metterdaad beoefenden: "Haar genegenheid tot haar kinderen was zeer teder, zy was zorgvuldig om te Katechizeren, te onderwyzen en haar op te voeden in de vreeze Gods.... Haar dienstboden onderwees zy ook zorgvuldelyk...".

De levensbeschrijving van **Katherine Brettergh**, zuster van de reeds genoemde John Bruen, is volgens Haller "the picture of an almost incredibly perfect child and wife"⁶¹. Inderdaad, want "zy maakte Conscientie van alle, ook de minste zonde....; nooit plagt zy een Eed te zweeren, groot ofte klein; ook en brak zy nooit uit in onbetaamlyke woorden, liegen uit jok, onzedige manieren van spreken, enz."; "zy was zeer mededogende en goeddadig ontrent de Arme, verzuimde geen gelegenheid, om goed te doen waar zy konde; zy hield gestadig haar tyden van bidden, lezen, en overdenken; van de Huisoeffeningen wilde zy geenzins afwezen; private oeffeningen gebruikte zy niet alleen in haar Kamer, maar ook in haar Hof, Boogaard, enz. Zy gaf haar zelve een taak, van agt Kapittelen te minsten daags te lezen uit de Heilige Schriftuur...". Deze vrouw verpersoonlijkte wat Stoeffler genoemd heeft "the piety of the law". Haar "preciesheid" was voor haar echter niet de laatste grond van haar zaligheid; men leze hoe zij

op haar sterfbed reageerde op de aanvallen van de satan: "Satan redenkaveld met my niet, ik ben maar een zwakke vrouw, hebje iets te zeggen, zegt het tegen mynen Christus; hy is myn Voorspraak, myn Sterkte, myn Verlosser, en hy zal voor my pleiten".

R.C. Richardson voert haar in zijn eerder genoemde studie over de diocees Chester ten tonele als voorbeeld van die puriteinse vrouwen, die meer dan mannen bereid waren om zich in geestelijke zaken door de predikers te laten leiden⁶². William Leigh, die een van de predikaties bij haar begrafenis hield, verklaarde: "we preachers may mourn most for that we have lost an auditor, who heard with reverence, felt with passion and followed with perseverance"⁶³.

Tenslotte wijs ik er nog op, dat tweederde van haar biografie bestaat uit een verslag van de geestelijke ervaringen op haar ziek- en sterfbed; en dat ook haar "laatste uren" en "laatste woorden" beschreven worden. De aanwezigheid van deze ingrediënten doet ons haar biografie — en vele soortgelijke biografieën — ook tot de zgn. euthanasia-literatuur rekenen⁶⁴.

Anne Skelton (overleden in 1648) was een "Edele Vrouw, en een dierbare Heilige", die "haar tyd niet (versleet) met slapen en optooyen, gelyk de meeste van haar qualiteit doen", want "den Hemel te zoeken maakte zy haar werk". Dagelijks maakte zij notities over Gods wegen met haar en haar eigen gestalte omtrent Hem — "en uit alles vergaderde zy zulke blyken van zaligmakende genade, die zy in haar ziel kon vinden, tot haar troost in haar laatste uur". Deze door haarzelf opgetekende "Blyken en bewyzen van zaligmakende genade" heeft Koelman weergegeven. Mogelijk heeft hij hiervoor gebruik gemaakt van de — door O.C. Watkins genoemde⁶⁵ — **Infallible Signs of Saving Grace** van Mrs Anne Skelton.

Een echte biografie is dit verhaal eigenlijk niet; het vertoont meer overeenkomst met het slotgedeelte van de in het eerste aanhangsel opgenomen testimonia, waarin steevast de blyken van genade worden opgesomd. Anne Skelton is echter veel omstandiger te werk gegaan. Een ander verschilpunt is, dat de door zelfonderzoek opgespoorde tekenen van genade in de vorm van een soliloquium worden weergegeven. Haar overzicht van evidenties was bedoeld voor persoonlijk gebruik en had niet de functie van "a public avowal of sincerity and faith" (O.C. Watkins), — die het overigens postuum wel kreeg.

Van **Elizabeth Moore** wordt eerst een beknopte karakteristiek van haar vroomheid in leven en sterven gegeven, daarna volgen — net als bij Anne Skelton! — "De Blyken van Zaligheid (. . .), die zy in de tyd harer Gezondheid zelfs samengesteld, en tot haar troost in tyd van ziekte vergadert had, en na haar dood, welke was ontrent het jaar

1600, uitgegeven zyn". De mogelijke bron trof ik aan in een voetnoot in U.M. Kaufmann's "The Pilgrims Progress and Traditions in puritan meditation" (1966, p. 233). Deze auteur maakt hier melding van de **Evidences for Heaven** van Mrs Elizabeth Moore, die hij aantrof achter "The Godly Mans Ark" (1658²) van Edmund Calamy Sr.⁶⁶. Ik deel nog mee, dat ik ene Elizabeth Moore tegenkwam in "The Early Dissenters" (1912) van C. Burrage. Zij wordt genoemd als een van de aanwezigen bij de instituering te Londen in 1592 van de barrowistische congregatie van Francis Johnson en John Greenwood⁶⁷. Het lijkt mij niet onmogelijk, dat het hier om de scribente van de "Evidences for Heaven" gaat....

Tenslotte wil ik nog even stilstaan bij de al eerder genoemde "Toemaat", die (naar ik aanneem:) Koelman bij het tweede aanhangsel heeft gevoegd. Het betreft "Een Exempel van Gods trekking eens Zondaers, met de verscheide Trappen desselfs, zo als eenen die in zich zelven oordeelt ondervonden te hebben". Dit is een vrij vroege (ca. 1650?) bekeringsgeschiedenis van een Nederlandse gereformeerde piëtist, die schuilgaat achter de initialen M.D.B. Diens verslag vormt een illustratie van de grote betekenis, die spirituele tractaten (van praktizijns als Perkins, Dyke, Bolton, Teellinck, Voetius en Hoornbeeck) voor de ontwikkeling van het geestelijk leven konden hebben, en vooral van de belangrijke rol die predikanten vermochten te spelen als helper van "benauwde zielen". — De helper van M.D.B. was Theodorus Wyckenburg (vgl. **B.v.O.S.**, blz. 155): wellicht biedt dit gegeven een aanknopingspunt om de identiteit van M.D.B. nog eens te achterhalen....

Het derde aanhangsel

In het laatste aanhangsel worden vier levensbeschrijvingen gepresenteerd: van Johannes Knox, Arthur Hildersham, Jeremias Whitaker en Johanna Ratcliff (N.B.: spelling van de namen hier volgens Koelman).

De biografie van de "Groot Reformateur van Schotland" **John Knox** is — blijkens de voorrede voor het derde aanhangsel — door Koelman zelf samengesteld. Hij heeft zich, naar zijn zeggen, bij het verzamelen van "particulariteiten" over Knox geen moeite gespaard en hij is er dan ook van overtuigd, "dat nergens deze dingen zo by een gevonden worden". Koelman prijst zich gelukkig, dat hij heeft kunnen beschikken over de "Kerkelijke Historie" van de Schot David Calderwood⁶⁸, gedrukt te Rotterdam in 1678, waarin veel bijzonderheden staan, die uit authentieke stukken zijn gehaald. — Bedoeld zal zijn: "The True History of the Church of Scotland, from the beginning of the Reformation, unto the end of the Reigne of King James vi".

Koelman merkt op, dat men over Knox sprak als "een man, die in zyn

IV-82

leven nooit het aangezigt van eenig mensch vreesde". Dát zou ook van Koelman gezegd kunnen worden!⁶⁹.

De biografie van Arthur Hildersam heeft Koelman overgenomen uit Clarke's **A Generall Martyrologie** (1651; 1677³), nader: uit de aan dit werk toegevoegde "Lives of sundry Modern English Divines". Clarke maakte gebruik van materiaal, dat hij had gekregen van Hildersam's zoon Samuel⁷⁰.

De levensbeschrijvingen van Jeremiah Whitaker en Jane Ratcliffe zijn ontleend aan Clarke's **A Collection of the Lives of Ten Eminent Divines** (1662; in 1677 opgenomen in de derde druk van "A Generall Martyrologie"). Op de biografieën van Hildersam en Ratcliffe zal ik nader ingaan.

Arthur Hildersam (1563-1632) stamde uit een oud en eerbiedwaardig geslacht. Zijn vader liet hem een roomse opvoeding geven; op ca. dertienjarige leeftijd zond zijn vader hem naar Christ College in Cambridge. Omdat Arthur twee jaar later weigerde naar Rome te gaan, ontferde zijn vader hem. Henry Hastings, graaf van Huntingdon (een ver familielid) trok zich echter zijn lot aan en zorgde, dat hij zijn studie kon voortzetten⁷¹. Deze "puritan Earl" (puriteinse graaf) plaatste zijn protégé in 1587 te Ashby-de-la-Zouch in het graafschap Leicester; in 1593 werd hij hier tot "vicar" benoemd. Zijn "patron" zegde hem voor zijn leven de "tithes" (tienden) van de parochie toe; de twee volgende graven van Huntingdon continueerden dit privilege. — Hildersam heeft zijn verplichting aan dit grafelijk huis openlijk erkend in de dedicatiebrief van zijn "Lectures upon the Fourth of John" (N.B.: niet te vinden in de Nederlandse vertaling!). Aan de levensloop van Hildersam laat zich m.i. illustreren, hoe weinig comfortabel het leven kon zijn van die puriteinen, die volhardden in hun **nonconformisme** en zich niet van de Kerk wensten af te scheiden of naar Holland of Noord-Amerika te vluchten.

Hildersam is ettelijke malen in konflikt geraakt met zijn kerkelijke superieuren, omdat hij — volgens James Granger — weigerde een superplie (koorkleed) te dragen, bij de doop een kruis te gebruiken en het avondmaal knielend te ontvangen⁷².

In 1605 werd hem het preken verboden door William Chaderton, bisschop van Lincoln. Enige tijd later trad hij evenwel op als "lecturer" te Burton-on-Trent en Repton, hetgeen oogluikend werd toegestaan door William Overton, bisschop van Coventry en Lichfield. In 1608 werd hem door de nieuwe bisschop van Lincoln, William Barlow, veroorloofd om "lectures" te Ashby te houden. In 1611 verbood de nieuwbenoemde bisschop van Coventry en Lichfield, John Neale, hem te preken. Lange tijd bleef Hildersam gesuspendeerd. In 1613 gaf het "Court of High Commission"⁷³ hem te verstaan, dat hij geen

enkel deel van zijn ambt mocht vervullen, slechts het catechizeren van zijn huisgezin bleef hem vergund. Toen hij in 1615 weigerde de eed *ex officio*⁷⁴ af te leggen, werd hij enkele weken op de vloot gevangen gezet en nog drie maanden elders.

Een jaar later kreeg het Hof een aanleiding om weer tegen Hildersam op te treden: hij zou geweigerd hebben het avondmaal knielend te ontvangen. Hildersam "wierd verklaart een wederspannige en ongehoorzame aan de Orders, Kerkgewoonten, en Ceremonien van de Kerk van Engeland: en om dat hy nog verder weigerde zig te onderwerpen, en zig te voegen in de bediening van 't publike gebed, en de Godlyke dienst en Sakramenten, gelyk zy hier wettiglik bedient worden, zo wierd hy verklaart een scheurziek mensch, en een scheurmaker". En omdat hij "de voornaamste belhamel van alle de scheurziekte in 't land" was, moest hij dienovereenkomstig gestraft worden: "zo wierd hy in de boeten geslagen van twee duizent pond sterling, ten gebruike van zyn Majesteit, werd verklaart geëxcommuniceert....; ook wierd geordonneert, dat hy zoude gevat worden en in de gevangenis gelegd, en zo voor de Gecommitteerden gebragt te worden, om van zyn predikdienst afgezet te worden.....".

Hildersam dook wijselijk voor lange tijd onder! Men bedenke, dat de geciteerde sententie werd uitgesproken over een (piëtistische) puritein, die weliswaar nonconformist was (en bleef), maar beslist geen radicalist, zoals bijv. Hildersam's vriend Thomas Cartwright (1535-1603). Hildersam was degene, die in het begin van de regering van koning James de "Millenary Petition" organiseerde, waarin niet gevraagd werd om afschaffing van het episcopale systeem en instelling van een volledig presbyteriaanse kerkinrichting, maar om enkele vrij gematigde concessies, een algemeen "preaching ministry" en een zekere tolerantie voor predikanten, die zich om des gewetens wille niet konden voegen naar alle voorschriften van het "Book of Common Prayer"⁷⁵. Voorts wijs ik erop, dat Hildersam zich zijn leven lang verzette tegen het hele en halve separatisme van resp. Robert Browne en Henry Jacob. — Dr. Andrew Willet noemde hem "den hamer der scheurmakers".

Uit de perioden, waarin het Hildersam gegeven was om te preken, zijn ons ettelijke predikaties overgeleverd⁷⁶. Zo begon hij in 1608 met zijn wekelijkse "lectures" over Joh. 4, die hij voortzette tot 1611 en in 1628 in druk zijn verschenen. Toen hij in 1625 weer toestemming kreeg om te preken, startte hij in augustus met zijn lessen over Psalm 35:13 en in september maakte hij een aanvang met zijn fameuze 152 lessen over Psalm 51.

Zijn werken hebben veel lof van geestverwanten geogst. Koelman vermeldt de lof, die Thomas White (in 1658) zijn twee belangrijkste werken toezwaaide (N.B.: niet bij Clarke te vinden!): "De Boeken van Mr. Hildersham over Ps. 51 en Joh. 4. zyn geschreven als de Orakelen

IV-84

Gods⁷⁷. Men zie in de biografie ook het lovende oordeel van Dr. John Preston over de preken over Joh. 4⁷⁸ en de "approbatie" ervan door Hildersam's vriend John Cotton (1584-1652), die in de Nederlandse vertaling van deze preken is opgenomen⁷⁹.

In 1630 werd Hildersam weer het preken verboden en wel omdat hij zich niet kon neerleggen bij "de instructien van de Koning, van dat een ieder die lessen (Engels: lectures) dede, 't gemeene Gebedeboek moest lezen in 't witte overkleed"⁸⁰. Hij hervatte de prediking in 1631, maar overleed in het volgende jaar: "het verlies 't welk 't arme Ashby lede door zyn dood, was uitnemend groot". Evenals vele van zijn medebroeders was het hem gelukt een nadere reformatie op lokaal niveau te realiseren: "door zyn groote zorg en wysheid wierd (in Ashby) de godloosheid ingebonden, en de Godzaligheid gekoestert".

Evenals enkele van de reeds eerder genoemde exemplarische vromen leefde ook **Jane Ratcliffe** (overleden in 1638) in Chester. Richardson besteedt in zijn boek over deze dioceses ook aan haar aandacht⁸¹. Hij ontleent zijn informatie over haar aan John Ley's "A Patterne of Pietie, or the religious life and death of that grave and gracious matron Mrs Jane Ratcliffe, widow and citizen of Chester" (1640), dat overigens ook door Clarke was gebruikt.

Jane Ratcliffe werd door God geroepen onder de bediening van de bekende Nic. Byfield (Opm.: hij droeg aan haar zijn tractaat over "The Signes" op!)⁸². Deze roeping werd achtervolgd "door de verdrukken-de hand Gods, nemende haar eerste kind weg, 't welk zy zeer ter herte nam; doch de Heere maakte het een occasie, om haar zy eigen kind door aanneming en genade te maken". — Volgens Richardson zijn traumatische ervaringen als een bevalling en verlies van een kind belangrijke factoren geweest om vrouwen psychologisch ontvanke-lijk te maken voor religieuze ideeën⁸³. Ik herinner in dit verband aan hetgeen ik heb opgemerkt over de vrouwen in het eerste aanhangsel! Jane Ratcliffe representeert bij Richardson voorts die vele nooit en nergens opgetekende puriteinen, die — anders dan bijv. de hiervoor genoemde Hildersam! — bereid waren zich te conformeren. In de eerste tijd na haar bekering meende Jane Ratcliffe zich verre te moeten houden van het gebruik om het avondmaal knielend te ontvangen. Een dergelijke opstelling zou echter uitsluiting van dit sacrament gaan betekenen. Dit noopte haar haar houding in zake de ceremonieën opnieuw te bezien; mede door studie en gesprekken over het al dan niet geoorloofd zijn van het knielen, raakte zij ervan overtuigd, dat ze het sacrament met een gerust geweten knielend mocht ontvangen⁸⁴.

Jane Ratcliffe vormt zo een waarschuwing om het puritanisme — van vóór 1642 — niet te vereenzelvigen met nonconformisme: "there were conforming as well as non-conforming puritans", aldus Richardson⁸⁵.

Slotwoord

In dit artikel heb ik de herkomst vermeld van de meeste biografieën, die Jac. Koelman in drie aanhangsels gevoegd heeft achter zijn vertaling van W. Guthrie's "Great Interest". Tevens heb ik een aantal biografieën voorzien van enige "verklarende voetnoten". De inhoud van het eerste aanhangsel bleek ontleend te zijn aan de door de independent Henry Walker uitgegeven autobiografische "Spiritual Experiences of Sundry Believers"; de twee volgende aanhangsels bevatten spirituele biografieën, die Koelman grotendeels vertaald heeft uit werken van de puriteinse hagiograaf Samuel Clarke. Het door Koelman vertaalde en uitgegeven materiaal betreft overwegend personen van piëtistisch puriteinse signatuur. Ettelijke van hun verhalen vormen passende illustraties bij Guthrie's handleiding ter verwerving van zekerheid omtrent de genadestaat.

Ongetwijfeld zijn ze voor vele van Koelman's piëtistische lezers in de loop der tijd van nut geweest. Voor de onderzoeker van het piëtisme ligt hun blijvende waarde niet in de laatste plaats hierin, dat ze de praktijk van de "kenmerkenvroomheid" voorbeeldig documenteren.

L.F. Groenendijk

Noten

1. Zie de bibliografie van Koelman's vertalingen in het **BWPGN**, waar vertalingen genoemd worden van de volgende Schotse schrijvers: W. Guthrie, S. Rutherford, R. MacWard, J. Brown, H. Binning, J. Durham en D. Dickson. Biografische informatie over deze Schotten biedt John Howie in "The Scots Worthies", waarvan in 1858 een herziene en uitgebreide uitgave verscheen onder de titel **Lives of the Scottish Covenanters**, die in 1974 fotomechanisch is herdrukt.
2. Over Guthrie: **Lives of the Scottish Covenanters** (reprint 1974), Vol. II, p. 277-290.
3. Door mij wordt gebruikt: **Des Christens Groot Interest**, Of het Zalige deel aan Christus getoetst en aangewezen wie het heeft, en hoe te verkrygen; Met een Vertoog van de wyze hoe uitdrukkelyk met God een Verbond te maken (. . .). Hier zyn by gevoegt vier Aanhangsels van Exempelen van krachtig bekeerde Zielen/ en de blyken van dien (. . .). De Achtste Druk. t'Amsterdam, By Salomon Schouten, Boekverkooper in de St. Luciesteeg. 1723. N.B.: deze druk wordt niet vermeld in het **BWPGN**, dat trouwens zeer onvolledig is in de opgave van de drukken van deze vertaling.
4. Vgl. W. Perkins, **Een Geval van Conscientie, Het grootste datter oyt was. [Namelijk] Hoe Yemant mag weeten of hy een Kint Gods is.** In: **Werken**, deel III. Amsterdam 1662, blz. 265-284.
5. De door Guthrie voorgestane methode om m.b.v. "kentekenen" of "ken-

merken" de heilszekerheid te beredeneren, treft men ook bij Koelman aan. Ze is na Calvijn, onder invloed van theologen als Beza, Zanchius en Perkins in de gereformeerde theologie, het pastoraat en de praktijk van het geestelijk leven in zwang geraakt. Onderzoek naar de plaats van de kenmerken en het syllogisme binnen de geloofsbeschouwing van vaderlandse gereformeerde theologen — i.h.b. vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie — is verricht door C. Graafland, **De zekerheid van het geloof**. Wageningen 1961 en J. de Boer, **De verzegeling met de H. Geest volgens de opvatting van de Nadere Reformatie** (diss.). Rotterdam 1968.

6. Men kan in dit voorbeeld duidelijk de logische structuur van het syllogisme herkennen (major - minor - conclusio).
7. De term "verbond" (Engels: covenant) is het sleutelwoord voor het Schotse theologische (én politieke) denken en de Schotse visie op het religieuze leven van individu en gemeenschap. Zie voor een beknopt overzicht van de ontwikkeling van het "Covenant"-idee in kerk- en dogmahistorisch perspectief: G.D. Henderson, **The Idea of the Covenant in Scotland**. In: **The Evangelical Quarterly**, Vol. XXVII (1955), p. 2-14.
8. A.F. Krull, **Jacobus Koelman. Eene kerkhistorische studie**. Sneek 1901, blz. 32. Krull verwijst naar Theophilus Parresius, **Historisch Verhael van de Proceduuren tegen D. Jacobus Koelman, Predicant tot Sluys in Vlaanderen**. Rotterdam 1677. In dit werk lezen we op blz. 1: "De Gemeinte van Sluys in Vlaanderen, hebbende successivelijk verscheidene trouwe ende arbeidzaame Leeraars genoten, als D. Barentzonijs, D. Coussemaker, D. van der Lingen, D. Loodensteyn, D. Hauchepied, en andere, heeft door des Heeren zegen zonderling gebloeyt, en geensins de minste geweest onder de Gemeinten van Nederland; Doch op een bijzondere verbaastmakende wijze heeft de Heere zijnen Geest aldaar over de bedieningh des Euangeliums gelieven uit te storten, ontrent het einde van 't jaar 1671 ende in 't begin van 't jaar 1672, zo dat 'er een groot getal van allerley slach van menschen, burgers ende soldaten, mannen ende vrouwen, jonge ende oude zijn kracht-daadelijk bekeert geworden tot de levendige Godt....". Na Koelman's gedwongen vertrek uit Sluis (1675) is er — blijkens Koelman's "Toe-eygening-Brief" van zijn vertaling van J. Durham, **De Sleutel of Verklaaring van 't Hoogliedt Salomons**. Utrecht 1681 — een "droeve verandering" in de geestelijke situatie van de gemeente te Sluis ingetreden.
9. Zie **Doc. blad N.R.** 1 (1977), blz. 103.
10. Men vergelijk de door C. Graafland (a.w., blz. 187) gegeven samenvattende karakteristiek van Koelman's geloofsbeschouwing met de door mij gegeven citaten van Guthrie.
11. Men vergelijk de door J. de Boer, a.w., blz. 154/155 gegeven citaten van Koelman betreffende de tweeërlei verzegeling met hetgeen Guthrie in "Des Christens Groot Interest" schrijft op blz. 83-86. Volgens Guthrie kan men tot verzekering komen door "het getuigenis van onzen eigen geest" én door "een getuigenis van Gods Geest, waarvan staat Rom. 8:16. dat hy getuigt met onze Geest, dat wy Kinderen Gods zyn". Aldus

eveneens Koelman! N.B.: Guthrie kent daarnaast nog de onmiddellijke of mystieke verzegeling.

12. Deze "liederen" (of "gezangen") van David Montanus komen niet voor in de eerste uitgave van Guthrie's "Groot Interest", maar zijn aan de tweede druk toegevoegd (aldus deelde drs. Op 't Hof mij enige jaren geleden mee). Ze zijn — compleet — ook afzonderlijk uitgegeven; de B.v.O.S. vermeldt een tweede druk uit 1728. De eerste druk is verschenen in de 17e eeuw: zie de catalogus van Joannes Boekholt uit 1688. Ik merk nog op, dat achter N. Berckelback, **Eenige Uytnemende en seer Stigtelijke Oeffeningen over het Verbond der Genaden**. Amsterdam 1688 (een uitgave van Boekholt, waaraan de genoemde catalogus is toegevoegd) zich een "Byvoeghsel" bevindt met "Gesangen van Do. D: Montanus, over 't Verbond met God te maacken" (totaal 35 blz.), getiteld: "De stemme des Gejuychs, ende des Heyls". Betreft het hier een gedeeltelijke of een volledige weergave?
13. Vgl. A.F. Krull, a.w., blz. 293/294.
14. L.F. Groenendijk, **Een puriteins kinderboek uit de 17e eeuw**. In: **Theologia Reformata** 21 (1978), blz. 41-45.
15. O.C. Watkins, **The Puritan Experience**. London 1972, p. 29, 41; M.R. Watts, **The Dissenters**, Vol. I. Oxford 1978, p. 168-179. Watts refereert in dit verband aan E.S. Morgan, **Visible Saints. The History of a Puritan Idea**. New York 1963.
16. Watkins gaat vrij uitvoerig in op "the experiences of M.K." (o.c., p. 43-46). Op p. 43 schrijft hij: "...if we wanted to select one testimony which should be representative of the Puritan spiritual autobiography as popular literature it would be hard to find a better exemple".
17. Vgl. ook hetgeen aan het eind van dit artikel wordt opgemerkt m.b.t. Jane Ratcliffe.
18. Vgl. D.J. Roorda, **Het rampjaar 1672**. Bussum 1971.
19. Over S. Clarke (Sr.): Edm. Calamy, **An Abridgment of Mr. Baxter's History of his Life and Times**. London 1702, p. 190-191; D. Neal, **The History of the Puritans**, Vol. IV. London 1822, p. 478. De autobiografie van Clarke is opgenomen in "The Lives of sundry eminent persons in this later age" (1683).
20. Volledige titel: W. Haller, **The Rise of Puritanism, Or, The Way to the New Jerusalem as set forth in Pulpit and Press from Thomas Cartwright to John Lilburne and John Milton, 1570-1643**. New York/Evanston/London 1957.
21. Vgl. F.E. Stoeffler, **The Rise of evangelical Pietism**. Leiden 1965, p. 27-28; L.J. Trinterud, ed., **Elizabethan Puritanism**. New York 1971, p. 10-15.
22. Vgl. P. Collinson, **The Elizabethan Puritan Movement**. London 1967, p. 128/129: "... although the label 'nonconformist' does not begin to describe what was distinctive about these men, nonconformists they were....".
23. F.E. Stoeffler, o.c., p. 9.
24. Aldus I. Beward, ed., **The Work of William Perkins**. Appleford, Abingdon 1970, p. 99.
25. P. Toon, **Puritans and Calvinism**. Swengel, Pennsylvania 1973, p. 20, 24-25.

26. W. Haller, o.c., Chapter II: The Spiritual Brotherhood; P. Collinson, o.c., p. 129.
27. H.C. Porter, **Reformation and Reaction in Tudor Cambridge** (1958). Hamden, Connecticut 1972, p. 230f.
28. W. Haller, o.c., p. 54.
29. Behartigenswaardig is de volgende opmerking van P. Toon, o.c., p. 15: "So often 'Puritan' has been used as a synonym for 'Puritan minister' but such an understanding of the word gives a false impression of the nature and strength of Puritanism, which was both a lay and clerical movement".
30. D. Neal, o.c., p. 478 schrijft over Clarke: "He was more a compiler than an author. His name was anagrammatised to **Su(c)kall Cream**, alluding to his taking the best parts of those books from which he collected".
31. I. Breward, ed., o.c., p. 413; L.L. Schücking, **Die puritanische Familie**. Bern/München 1964, S. 60: "Die ganze puritanische Bewegung wurzelt ja letzten Endes in der Familie und ist ohne sie nicht zu denken (...). Von hier muss (...) der Hebel zur Lebensreform angesetzt werden (...). So bemüht man sich, aus Zelle an Zelle ein neues Staatsganzes, den grossen religiösen Bienenstock zu schaffen". Overigens was de "godly family" niet alleen "an important agent in moral and religious reformation" (Breward), het was volgens C. Hill (**Society and Puritanism in Pre-Revolutionary England** (1964). London 1966, p. 501) ook "a supplement, and almost an alternative, to the parish ruled by dumb dogs and hirelings". Het was ook een substituut voor de sedert de zestiger jaren van de 16e eeuw onderdrukte "prophesyings". En na 1660 was het huisgezin voor vele dissenters de enig overgebleven plaats waar gewerkt kon worden aan het behoud van de identiteit en het voortbestaan van de groep.
32. Bijvoorbeeld: N. Byfield, **Commentary upon the Three First Chapters of the First Epistle Generall of St. Peter**, 1637, p. 142 (geciteerd door R.C. Richardson, **Puritanism in north-west England**. Manchester 1972, p. 91); W. Gouge, **Of Domesticall Duties**, 1622, p. 17: "...the family is a seminary of the Church and common-wealth". Zie voor een analoge typering door een vertegenwoordiger van "onze" Nadere Reformatie: P. Wittewrongel, **Oeconomia Christiana**. Amsterdam 1655, blz. 3.
33. Hoe dat moest gebeuren is vooral uiteengezet in de zgn. "domestic conduct books"; C. Hill schenkt uitvoerig aandacht aan de puriteinse "godly family" in hoofdstuk 13 (The Spiritualization of the Household) van zijn in noot 31 genoemde boek.
34. William Perkins schreef in zijn "Christian Oeconomie" over de huisgezinnen, waarin "the household service of God" beoefend wordt: "...those families.... are, as it were, little churches; yea, even a kind of paradise upon earth...." (I. Breward, ed., o.c., p. 418).
35. R.C. Richardson, o.c., p. 123.
36. Over het systeem van "lay patronage" informeert kort en duidelijk: H.G. Alexander, **Religion in England 1558-1662**. London 1975³, p. 13-15. Voor uitvoeriger informatie zie men R.C. Richardson, o.c., Chapter four: The role of patrons, en vooral R. O'Day, **The English Clergy. The Emergence and Consolidation of a Profession**. Leicester 1979.

37. De "lecturers" moet men onderscheiden van de gewone "parsons" (predikanten), die in een "living" of "benefice" door een "patron" benoemd en door de bisschop bevestigd waren. De "lecturers" waren volgens C. Hill (o.c., p. 80) "free-lance clergy": zij werden door de parochianen ingehuurd om extra preekbeurten te vervullen. Daar de "lecturer" slechts hoefde te **preken**, zal het duidelijk zijn, dat het "lecturer"-schap een uitkomst vormde voor die geestelijken, die gewetensproblemen hadden met bepaalde voorschriften voor andere delen van de eredienst. Veel "lecturers" waren dan ook nonconformistische puriteinen.
Voor nadere informatie verwijs ik naar hoofdstuk 3 van het reeds aangehaalde werk van C. Hill en de monografie van P.S. Seaver, **The Puritan Lectureships. The Politics of Religious Dissent, 1560-1662**. Stanford, California 1970.
38. Zie de in noot 36 genoemde studies van Richardson en O'Day, alsmede C. Cross, **Puritan Earl: the life of Henry Hastings, third Earl of Huntingdon, 1536-1595**. London 1967 en C. Cross, **Church and People 1450-1660. The Triumph of the Laity in the English Church**. Hassocks, Sussex 1976, Chapter 7.
39. H.C. Porter, o.c., p. 271/272.
40. Voor de puriteinen was het hebben van "een goede naam" van grote betekenis. Het (terechte of onterechte) verlies daarvan moest in geestelijk voordeel omgezet worden. Men zie in dit verband bijv. de preek "Of a good name" van Richard Greenham in diens "Works" (1599; reprint 1973).
41. Anthony Cope was een puriteinse "patron". Aan hem is **A Plaine and Familiar Exposition of the Ten Commandments** (1604) van Dod en Cleaver opgedragen.
42. Van Richard Greenham (1535?-1595?) heeft Clarke een biografie gegeven in "the Lives of some of our English Divines", die gevoegd zijn achter **A Martyrologie** van 1652. Een recente beknopte biografie is te vinden in E.H. Emerson, ed., **English Puritanism from John Hooper to John Milton**. Durham, N.C., p. 144-148.
43. G.S. Wakefield, **Puritan Devotion. Its Place in the Development of Christian Piety**. London 1957, p. 8.
44. Het leven van Doctor Preston heeft Clarke beschreven in "The Lives of sundry Modern English Divines", gevoegd achter **A Generall Martyrologie** (1651). Een moderne biografie biedt I. Morgan, **Prince Charles's Puritan Chaplain**. London 1957; zie van dezelfde schrijver ook **Puritan Spirituality**. London 1973, waarin (volgens de titelpagina) de puriteinse spiritualiteit geïllustreerd wordt aan "the Life and Times of the Rev. Dr. JOHN PRESTON, Master of Emmanuel College, Cambridge; Town Preacher of Cambridge; Preacher at Lincoln's Inn; Chaplain to Prince Charles: Adviser to George Villiers, Duke of Buckingham; Leader of the Jacobean Puritan Movement". Men zie ook nog E.H. Emerson, ed., o.c., p. 236-241.
45. E.H. Emerson, o.c., p. 133-139 identificeert (de door Clarke genoemde) Mr. Throgmorton met Job Throckmorton (1545-1600), die hij weer houdt voor de satiricus die onder het pseudoniem Martin Marprelate de anglicaanse bisschoppen in diverse geschriften te kijk zette (de zgn. "Marprelate Tracts").

IV-90

46. In dit verband attendeer ik erop, dat E.H. Emerson, o.c., p. 305 melding maakt van een manuscript in de Folger Shakespeare Lib., getiteld "A Short Conference between Mr. Dod and Mr. Throgmorton, upon his death bed, comfortable for all poore afflicted soules".
47. D. Neal, o.c., Vol. III, p. 270.
48. Vgl. E.H. Emerson, o.c., p. 45. De aangegeven verdeling van de preek is terug te vinden in Dod's uitgegeven preken. Het door Dod consequent gehanteerde schema maakte het de hoorders gemakkelijk de preek op te schrijven. Dat gebeurde met Dod's preken over de decaloog, die bovendien zonder zijn toestemming werden uitgegeven (in 1603?). Met het resultaat was hij echter niet geheel tevreden en samen met zijn vriend Cleaver zorgde hij voor een gereviseerde tekst (aldus las ik in de dedicatiebrief, vgl. noot 41). Overigens wijs ik er nog op, dat bij de meeste andere puriteinse predikers dezelfde opbouw van de preek is terug te vinden: na een korte ontleding van de tekst volgen de "doctrines", "reasons" en "uses" (Opm.: in Nederlandse vertalingen leest men in de marge: "leeringhe(n)" - "redenen" - "nuttigheden" (of "t'ghebruyck")). Voor een analyse van de puriteinse homiletische theorie verwijs ik naar E.E. White, **Puritan Rhetoric. The Issue of Emotion in Religion**. Carbondale, Illinois 1972 (zie vooral p. 6-23).
49. Enige bijzonderheden over het leven van Burroughs geeft P. Lewis, **The Genius of Puritanism** (1975?), p. 25-26.
50. Zie D. Neal, o.c., p. 270 (de tweede voetnoot); vgl. ook W. Haller, o.c., p. 59.
51. Scudder was de opvolger te Draiton van de afgezette Robert Cleaver en Whately de opvolger van de afgezette predikant van Banbury, Mr. Lancaster. Van Whately heeft Clarke een biografie gegeven in het eerste deel van "The Marrow of Ecclesiastical Historie" (1650); hij maakte gebruik van "The life and death of Mr. William Whately" van Scudder! Een recente korte biografie is die van E.H. Emerson, o.c., p. 259-262.
52. Over Capel: D. Neal, o.c., Vol. IV, p. 149.
53. Over Banbury placht men te zeggen: "Banbury is famous for cakes, cheese, and zeal". Studenten uit Oxford mochten 's zondags graag naar Banbury gaan om de fameuze "Roaring Willy" (= Whately) te beluisteren (E.H. Emerson, o.c., p. 259). Ik herinner er aan, dat "onze" Willem Teellinck acht of negen maanden in Banbury verkeerd heeft en aldaar bevriend is geraakt met Whately; zie W.J. op 't Hof, **Willem Teellinck in het licht zijner geschriften (4)**. In: **Doc. blad. N.R.** 1 (1977), blz. 105-114.
54. Jac. Koelman, **De Pligten der Ouders, in Kinderen voor Godt op te voeden**. Amsterdam 1724³, blz. 155.
55. Men vindt over die strijd gegevens bij o.a. M.R. Watts, **The Dissenters**, Vol. I. Oxford 1978, reg. s.v. "independents" en "presbyterians"; M. Tolmie, **The Triumph of the Saints. The Separate Churches of London 1616-1649**. Cambridge 1977, reg. s.v. Verschilpunten tussen presbyterianen en congregationalisten (of independenten) worden opgesomd in G.F. Nuttall, **Relations between Presbyterians and Congregationalists in England**. In: **Studies in the Puritan Tradition** (1964), p. 4-6.

56. Dit neemt overigens niet weg, dat Harris de "Independentry" enige desastreuze gevolgen voor het gemeentelēven vond hebben (zie in de biografie blz. 147-148). Dat Harris scherp zag, leerde mij hoofdstuk 5 van de recente studie van M. Tolmie, o.c.!
57. W. Haller, o.c., p. 99.
58. Vgl. R.C. Richardson, o.c., p. 105f. Richardson ziet hierin een verhoging van de status van de vrouw (N.B.: hij zal bedoelen: de gehuwde huisvrouw). Reeds eerder was dit betoogd door C.H. George & K. George in **The Protestant Mind of the English Reformation 1570-1640**. Princeton, N.J. 1961, p. 289, zij het dat deze auteurs voor de statusverbetering van de vrouw — door haar een religieuze functie binnen het gezin toe te kennen — niet (exclusief) de puriteinen verantwoordelijk stellen, maar de "English Protestant divines" (in overeenstemming met de hoofdthese van hun boek, dat er geen essentiële verschillen tussen anglicanen en puriteinen waren. Opmerkelijk is wel, dat de Georges in het onderhavige verband slechts de puritein William Perkins citeren!).
59. Over Isaac Ambrose: E. Calamy, **An Abridgment of Mr. Baxter's History of his Life and Times**. London 1702, p. 407-408.
60. Isack Ambrosius, **Prima, Media, et Ultima**. Amsterdam 1660, blz. 418.
61. W. Haller, o.c., p. 111.
62. R.C. Richardson, o.c., p. 111.
63. R.C. Richardson, o.c., *ibid.*
64. Met name de euthanasia-literatuur waarin niet de leer van het welsterven (euthanasia), maar de praktijk centraal staat; vgl. C. Blokland, **Willem Sluiter, 1627-1673**. Assen 1965, blz. 249.
65. O.C. Watkins, **The Puritan Experience**. London 1972, p. 11.
66. Over Edmund Calamy Sr.: E. Calamy, o.c., p. 186-187.
67. C. Burrage, **The Early English Dissenters**, Vol. I. Cambridge 1912 (reprint New York 1967), p. 142.
68. Over Calderwood: **Lives of the Scottish Covenanters**, Vol. I, p. 197-201.
69. Vgl. J. de Boer, **De verzegeling met de H. Geest volgens de opvatting van de Nadere Reformatie**. Rotterdam 1968, blz. 153, waar opgemerkt wordt over Koelman: "Zijn onverzettelĳheid doet aan John Knox denken".
70. Over Samuel Hildersam: E. Calamy, o.c., p. 353-354.
71. Zie over Henry Hastings de in noot 38 vermelde studie van C. Cross.
72. D. Neal, o.c., Vol. II, p. 198 (eerste voetnoot).
73. Het "Court of High Commission" was ten tijde van koningin Elizabeth ingesteld ter controle van het reilen en zeilen van de Staatskerk. Dit Hof had de macht om in kerkelijke zaken recht te spreken en straffen op te leggen. Zie: H.G. Alexander, **Religion in England 1558-1662**. London 1975³, p. 20f.
74. Het Hof kon een beschuldigde ambtshalve een eed afnemen, die hem verbond alle vragen naar waarheid te beantwoorden. Zie: H.G. Alexander, o.c., p. 23-24.
75. C. Cross, **Church and People 1450-1660**. Hassocks, Sussex 1976, p. 163.
76. Voor een bibliografisch overzicht zie men het bekende werk van Pollard & Redgrave. Ds. J. v.d. Haar heeft in **Doc. blad N.R.** 2 (1978), blz. 63-64 de Nederlandse vertalingen vermeld.

IV-92

77. Het geciteerde is een gedeelte van een langer citaat, dat ik aantrof in Koelman's vertaling van Hildersam's biografie, maar niet in de tekst van Clarke, — althans niet in de door mij geraadpleegde ed. 1651 van "A Generall Martyrologie". Bedoeld citaat is ontleend aan het in 1658 verschenen "Tractaat van de kracht der Godzaligheid" van Thomas White (aldus las ik bij Koelman, blz. 365). Ik teken nog aan, dat Koelman de titel van dit werk weliswaar in Nederlandse vertaling geeft, maar voorzover mij bekend is het nooit in onze taal overgezet.
78. Preston had bij Hildersam lang aangehouden om hem diens preken te geven; toen hij ze eenmaal had gekregen, moest Hildersam lang om retournering wachten. Eind 1615 zond hij ze terug, vergezeld van een uitvoerig en "pryselijk" getuigenis. — Harris lijkt Preston terecht "een onnoodige opstapeler van andere lieden haar geschreven Predikatiën" genoemd te hebben!
79. Ik trof deze approbatie (van J.C. = John Cotton) aan in **De Historie van des Hovelincks Soon**. Arnhem 1646 (N.B.: deze uitgave wordt niet vermeld in de — in noot 76 genoemde — bibliografie van Ds. J. v.d. Haar). Over Cotton zie men: E.H. Emerson, **John Cotton**. New Haven, Conn. 1965.
80. Ter verduidelijking: door voor te schrijven, dat de "lecturer" (in priester-gewaad) een formuliergebed diende voor te lezen, wilde men voorkomen dat hij voor de preek een vrij gebed deed. Vgl. P.S. Seaver, **The Puritan Lectureships**. Stanford, Calif. 1970, p. 144.
81. R.C. Richardson, o.c., pp. 82, 83, 105, 112, 134, 135.
82. R.C. Richardson, o.c., p. 134. Over Byfield: D. Neal, o.c., Vol. II, p. 118-119.
83. R.C. Richardson, o.c., p. 112-113. Richardson heeft deze "theorie", die hij met enige voorbeelden staaft, ontleend aan Richard Sibbes (1577-1635), die schreef: "Child-bearing women bring others into this life with danger of their own; therefore they are forced to a nearer communion with God because so many children as they bring forth they are in peril of their lives".
84. R.C. Richardson, o.c., p. 82.
85. R.C. Richardson, o.c., p. 83.

